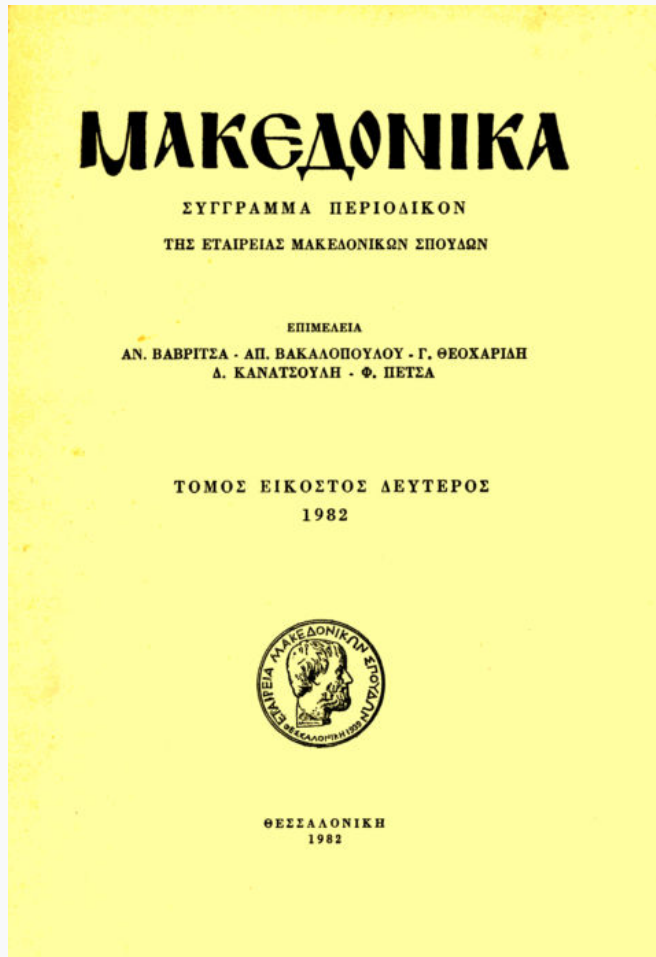

Μακεδονικά

Vol 22, No 1 (1982)

Αθανάσιος Ε. Καραθανάσης, Οι Έλληνες λόγιοι στη Βλαχία (1670-1714). Συμβολή στη μελέτη της ελληνικής πνευματικής κίνησης στις παραδουνάβιες ηγεμονίες κατά την προφαναριωτική περίοδο

Αθ. Αγγελόπουλος

doi: [10.12681/makedonika.543](https://doi.org/10.12681/makedonika.543)

Copyright © 2014, Αθ. Αγγελόπουλος

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

Αγγελόπουλος Α. (1982). Αθανάσιος Ε. Καραθανάσης, Οι Έλληνες λόγιοι στη Βλαχία (1670-1714). Συμβολή στη μελέτη της ελληνικής πνευματικής κίνησης στις παραδουνάβιες ηγεμονίες κατά την προφαναριωτική περίοδο. *Μακεδονικά*, 22(1), 522-525. <https://doi.org/10.12681/makedonika.543>

τοῦ συγγραφέα, ὅμως ἡ σύνθεση, ἡ διάρθρωση, τὸ κριτικὸ πνεῦμα, ἡ ἀκριβὸς λογὴ καὶ σαφὴς διατύπωση εἶναι προσόντα τὰ ὁποῖα ἀξιολογοῦν τὴν ἐργασία τοῦ Γ. Α. καὶ τὰ ὁποῖα τὴν κατατάσσουν ἀνάμεσα στὰ λιθὸ σοβαρὰ ἔργα ποῦ ἀσχολοῦνται μὲ τὸ πρόβλημα τῶν δίκιογχων ναῶν.

Γ. ΓΟΙΝΑΡΗΣ

Ἄ θ α ν ά σ ι ο ς Ε. Κ α ρ α θ α ν ά σ η ς, Οἱ Ἑλληνας λόγιοι στὴ Βλαχία (1670-1714). Συμβολὴ στὴ μελέτη τῆς ἐλληνικῆς πνευματικῆς κίνησης στὶς παραδουνάβιες ἡγεμονίες κατὰ τὴν προφαναριωτικὴ περίοδο, ἔκδ. ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 1982, σσ. 279.

Πολὸ δικαιολογημένα οἱ παραδουνάβιες ἡγεμονίες ἀποτελέσαν σ' ὅλην τὴν περίοδο τῆς τουρκοκρατίας μιὰν ἀπὸ τὶς πολυάριθμες ἐκεῖνες ἐοτίες, ὅπου ὁ καταδικώμενος Ἑλληνισμὸς βρῆκε καταφυγὴ καὶ ἀνέπτυξε στὴ συνέχεια τὶς δυνάμεις του. Γιὰ ἓνα λόγο παράπαν οἱ παραδουνάβιες ἡγεμονίες ἔχουν μιὰν ἰδιαιτερότητα προκειμένου γιὰ τὴν πολιτικὴ καὶ πνευματικὴ μας ἱστορία, ἀφοῦ συνδέθηκαν ἄμεσα μὲ τοὺς Φαναριώτες τῆς Κωνσταντινούπολης. Εἶναι, ἄλλωστε, πολὺ χαρακτηριστικὸ τὸ κλασσικὸ βιβλίον τοῦ Ν. Iorga, *Byzance après Byzance*, ὅπου, ὡς γνωστόν, γίνεται λόγος γιὰ τὶς ποικίλες δραστηριότητες αὐτοῦ τοῦ Μεταβυζαντινοῦ (καὶ Νεοελληνικοῦ ἀργότερα) κόσμου οἱ τὶς ρουμανικὲς χῶρες. Ἐναν ἀπὸ τοὺς δρόμους ποῦ ἀνοίξε στὸ βιβλίον τοῦ αὐτοῦ ἐρευνᾶ τὸ κρινόμενο ἐδῶ βιβλίον τοῦ κ. Ἄθ. Καραθανάση ποῦ ἀναφέρειται συγκεκριμένα στὴν παρουσίαν τοῦ ἐλληνικοῦ στοιχείου στὴ Βλαχία κατὰ τὴν ἄμεση προφαναριωτικὴ περίοδο (1676-1714). Μὲ τὸ βιβλίον αὐτὸ ὁ σ. προσπάθησε νὰ ἀνιχνεύσει τὶς αἰτίες, τοὺς τρόπους, τὶς διεργασίες, ἀλλὰ καὶ τὰ ἀποτελέσματα ὧν αὐτῶν τῶν δραστηριοτήτων τῆς ἐλληνικῆς λογιόσνης στὴ Βλαχία καὶ ὅπως αὐτὰ ἐμφανίστηκαν στὴν ἐλληνικὴ (κύρια) καὶ στὴ ρουμανικὴ γραμματεία. Ἐχομε δηλ. νὰ κάνουμε ἐδῶ μὲ μιὰ σειρά προβλημάτων ποῦ συγκεντρώνονται γύρω ἀπὸ τὰ πολιτιστικὰ φαινόμενα ἀπότοκα τῶν ἐξελίξεων ποῦ φέρνει ἡ παρουσία τῶν Ἑλλήνων στὶς ἡγεμονίες σὲ μιὰ περίοδο ὅπου ὁ Ἑλληνισμὸς ἀφυπνίζεται καὶ προσπαθεῖ νὰ συνδύσει τὴ χριστιανικὴ Ἄνατολὴ μὲ τὰ προοδευτικὰ μηνύματα ποῦ ἔρχονται ἀπὸ τὴν ἀναγεννημένη Εὐρώπη.

Στὸ πρῶτο κεφάλαιον τοῦ βιβλίου τοῦ (Ἡ Προετοιμασία, σσ. 23-28) ὁ κ. Καραθανάσης ἐρευνᾷ τοὺς φορεῖς ποῦ ἐδημιούργησαν τὴν προφαναριωτικὴ αὐτὴ περίοδο καὶ ποῦ εἶναι τὸ Βυζάντιον, ἡ Ὁρθοδοξία καὶ φυσικὰ οἱ λόγιοι, οἱ κληρικοὶ καὶ οἱ ἐμποροί—πρόσωπα δηλ. ποῦ διέδωσαν τὴν ἐλληνικὴ γλῶσσα καὶ παιδείαν ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ εἶναι, βέβαια, ὀρισμένοι ἐντόπιοι ἡγεμόνες ποῦ ἐβοήθησαν καθεστὶ ἐλληνικὸ καὶ ὀρθόδοξο, ἀφοῦ πιστεύουν ὅτι εἶναι οἱ συνεχιστὲς τῶν Βυζαντινῶν ἀτοκρατόρων καὶ ἐπομένως ὀφείλου νὰ υποστηρίξουν τὸ ἐλληνοχριστιανικὸ πνεῦμα. Ἐνας ἄλλος καθοριστικὸς ἐπίσης παράγοντας γιὰ τὴ δημιουργία τοῦ κλίματος αὐτοῦ ἦταν ὁ ρόλος ποῦ διαδραμάτισε στὶς ἐξελίξεις αὐτὲς ὁ σοφὸς Φαναριώτης ἀξιωματοῦχος Ἰωάννης Καρυοφύλλης στὴν περίοδο 1650-1690 (βλ. τὸ Β' κεφ. Ἡ Συμβολὴ τοῦ Ἰωάννη Καρυοφύλλη καὶ τοῦ κ. κ. ο. τ. ο. σ. σ. 29-60). Ὁ Καρυοφύλλης εἶχε ἓνα ρόλον σ' ὅλες αὐτὲς τὶς ἐξελίξεις ὄχι μόνον στὸν πολιτικὸν τομέα ἀλλὰ καὶ στὸν πολιτιστικόν, τὸν ὁποῖον ὀμολογουμένως ἐπηρεάσε θεμελιωδῶς. Εἶναι ὁ λόγιος ποῦ μὲ τὸ σύστημά του καὶ τὶς ἰδέες του συνεδύασε δυναμικὰ τὴν ἐλληνικὴ Ἄνατολὴ καὶ τὴ φωτισμένην Εὐρώπην, ὅπως λίγες δεκαετίες ἀργότερα εἶχαν ὀραματιστεῖ ὁ Πατριάρχης Κύριλλος Λούκαρης καὶ ὁ Θεόφιλος Κορυδαλλεὺς. Ἐνα μεγάλο μέρος τῆς διδασκαλίας του διοχετεύθηκε στὴ Βλαχία κι ἔγινε ὀφορμὴ γιὰ παραπέρα ἐξελί-

Ξεις χάρη και στο ενδιαφέρον των Βλάχων ήγεμόνων και κύρια του Κωνσταντίνου Μπασαράμπα (1688-1714) και του θείου του πρίγκιπα Κωνσταντίνου Καντακουζηνού († 1716). Και είναι αλήθεια ότι χάρη σ' αυτούς τους δύο προωθήθηκε δυναμικά η πνευματική ζωή στις ήγεμονίες αλλά και προέκταση και στη ΝΑ Εύρωπη και την ελληνική ΄Ανατολή-λεπτομέρειες για τη δραστηριότητά τους βλ. στο τρίτο κεφάλαιο ΄Η φ ω τ ι σ μ έ ν η ή γ ε σ ί α (σσ. 61-81). ΄Ολη αυτή η κίνηση που δημιουργήθηκε τόσο από την παρουσία του Καρουφύλλη, του Δοσίθεου Νοταρά (για τον οποίο αναλυτικά ο λόγος στο ε΄ κεφ.) και των άλλων ΄Ελλήνων θρησκευτικών οδμανιστών, όσο και από το ενδιαφέρον των ντόπιων ήγεμόνων είχε ως αποτέλεσμα την ίδρυση της Αθθεντικής ΄Ακαδημίας του Βουκουρεστίου, της τυπογραφίας, δύο δηλ. πνευματικών κέντρων που έσημάδεψαν την ιστορία της παιδείας στην ελληνική (και βαλκανική) τουρκοκρατία. ΄Η ΄Ακαδημία και οι καθηγητές της, ΄Ελληνες όλοι προερχόμενοι από τη Βασιλεύσασα, μετέφεραν στις ήγεμονίες το πνευματικό Πατριαρχικής ΄Ακαδημίας της Βασιλεύσασας, καθαρά δηλ. ελληνορθόδοξο, χωρίς ώστόσο να λείπει η παρουσία των μηνυμάτων που έστειλε η σοφή Εύρωπη μέσω των ΄Ελλήνων λογίων που είχαν σπουδάσει σε ευρωπαϊκά πανεπιστήμια και που συνέχισαν τη σταδιοδρομία τους στη Βλαχία. Για τη δραστηριότητα των καθηγητών αυτών βλ. το τέταρτο κεφάλαιο τιτλοφορούμενο ΄Η Α θ θ εν τ ι κ ή ΄ Α κ α δ η μ ί α - Ο ί κ α θ η γ η γ η τ έ ς τ η ς π ε ρ ι ό δ ο υ 1 6 8 8 - 1 7 1 4 κ α ι ή σ υ μ β ο λ ή τ ο υ ς σ τ η ν ά ρ χ ο μ έ ν η έ κ π α ι δ ε υ τ ι κ ή ΄ Α ν α γ έ ν ν η σ η τ η ς π ε ρ ι ό δ ο υ 1 6 8 8 - 1 7 1 4. ΄Όσο για την προσπάθεια έπαφής με τη Δύση αυτή εκφράστηκε με την άποστολή υποτρόφων σε δυτικά πανεπιστήμια (και ιδιαίτερα στην Πάντοβα), μιá προσπάθεια που φαίνεται ότι και συνεχίστηκε άργότερα, χωρίς θετικά όμως αποτελέσματα, κατά την άποψη του συγγραφέα—βλ. έδω σσ. 96-102. Σ' αυτό το σημείο, όμως, έχουμε τη γνώμη ότι ο κ. Καραθ. έπρεπε να είναι περισσότερο διεξοδικός, γιατί άραγε δεν υπήρξε συνέχεια, δεν υπήρξαν αποτελέσματα; Μήπως υπήρξε σαφής αντίδραση από τους ορθόδοξους κύκλους του Βουκουρεστίου ή μήπως οι νεαροί υπότροφοι δεν έδικαίωσαν τις έλπίδες των προστατών τους; Πάντως έμεις πιστεύουμε ότι αυτό είναι αλήθεια ιστορική, ότι δηλ. δεν επροχώρησε όπως άναμενόντα η προσπάθεια αυτή, άφωδ από την άλλη μεριά εκεί μιáς οδηγούν και τά κατοπινά γεγονότα.

Οί δεσμοί όμως της Βλαχίας (και φυσικά και της Μολδαβίας και της αυστροουγγρικής, τότε, Τρανσυλβανίας) έλαβαν την οδσιαστική και πλήρη μορφή τους χάρη στην αδιάκοπη σχεδόν παρουσία στις ήγεμονίες γνωστών προσωπικοτήτων της χριστιανικής ΄Ανατολής, άνωτατων και άνωτερων δηλ. Ιερωμένων που βρέθηκαν εκεί για διάφορους λόγους είναι, όπως τους θέλει ο σ., οί περισσότεροί τους εκπρόσωποι του λεγόμενου θρησκευτικού οδμανισμού της ελληνικής ΄Ανατολής. Στους Ιερωμένους αυτούς, κατά το σ., άνηκαν όρισμένες από τις χαρακτηριστικές πρωτοβουλίες που έσημειώθηκαν ήδη: η ίδρυση της ΄Ακαδημίας, της τυπογραφίας: οί ίδιοι όμως είχαν αναπτύξει και πολιτικές πρωτοβουλίες, όπως ήταν, για παράδειγμα, οί ένέργειές τους για το σχηματισμό αντιτουρκικού μετώπου στη Βαλκανική με την υποστήριξη των Ρώσων. Σ' αυτούς όφείλεται, και είναι πιά άποδεκτό αυτό από Σλάβους και Ρουμάνους έρευνητές, η άνακοπή του σλαβισμού και ή διάδοση της ελληνικής παιδείας με τη διακίνηση του ελληνικού βιβλίου και χειρογράφου, του οποίου αυτοί οί Ιερωμένοι και ο κύκλος τους υπήρξαν οί κύριοι φορείς. Θά σημειώσουμε' έξάλλου, ότι όρισμένοι από τους ανθρώπους αυτών των άνωτάτων άξιοματούχων των ΄Ανατολικών ΄Εκκλησιών που βρέθηκαν στο Βουκουρέστι διακρίθηκαν ως Ιεροκήρυκες, δάσκαλοι, αντιγραφείς χειρογράφων, διπλωμάτες, τυπογράφοι, αλλικοί, γραμματικοί. (Βλ. Ε΄ κεφάλαιο ΄Ο Θ ρ η σ κ ε υ τ ι κ ό ς Ο δ μ α ν ι σ μ ό ς τ ο υ Β ο υ κ ο υ ρ ε σ τ ί ο υ, σ. 103-172). ΄Ενδιαφέρον από την ίδια άποψη ήταν και ο ρόλος που διαδραμάτισαν και οί ΄Ελληνες υπάλληλοι της αλλικής γραφειοκρατίας, όρισμένοι από τους όποιους άπέπτυξαν σαφείς δραστηριότητες στην πνευματική και την πολιτική ζωή της χώρας, όπως ήταν,

λόγου χάρη, ο Γεώργιος Καστριώτης από την Καστοριά (βλ. ειδικότερα στο ΣΤ' κεφάλαιο, σ. 173-180).

Ένας ακόμη σημαντικός παράγοντας για την ανάπτυξη της παιδείας, αλλά και της πολιτικής ζωής της χώρας, ήταν αυτός που εκπροσωπούνταν από τους λεγόμενους Ιατροφιλόσοφους που είχαν φέρει στη Βλαχία ένα νέο πνεύμα ζωής: τη χριστιανική δηλ. σκέψη συνδυασμένη άρτια με την ευρωπαϊκή. Είναι αξιοπροσοχής ότι, καθώς σημειώνει ο σ., σε καμιά περίπτωση δεν σημειώθηκαν παρεκκλίσεις έξω από το πνεύμα της Όρθοδοξίας. Αυτοί λοιπόν οι Ιατροφιλόσοφοι εργάστηκαν σύντονα στις ήγemonίες και τις έβοήθησαν πολύ τόσο στη διάρκεια του προ-φαναριωτισμού όσο και κατά το φαναριστικό αίωνα να γνωρίσουν τις νέες μορφές ζωής που παρείχε η Εύρώπη, αλλά και παράλληλα εργάστηκαν συνειδητά και για την Όρθοδοξία. Η συνεργασία τους, άλλωστε, με την αλληλία και με τους Έλληνες θρησκευτικούς ούμανιστές των ήγemonιών υπήρξε σ' όλα τα επίπεδα άγαστη. (Βλ. τὸ Ζ' κεφ. 'Η παρουσία της Βλαχία Ιατροφιλοσοφών προερχομένων από εκπαιδευτικά κέντρα της Δύσης' (σσ. 181-205).

Τέλος στο τελευταίο κεφάλαιο με τὸν τίτλο Συμπεράσματα (σ. 206-237) επιχειρείται μία θεωρητική σύλληψη της νεοελληνικής πολιτιστικής επίδρασης στη Βλαχία, όπου έπισημαίνεται η διάμειξη του «προοδευτικού», όπως τὸ χαρακτηρίζει ο σ., και τὸ «κατεστημένου» του πρώτου εκφραστής ήταν ο Καρυσφύλλης, ἐνὸς τοῦ δεύτερου ο Δοσίθεος Νοταράς. Η διάμειξη αὐτή που είχε ξεκινήσει ἀπὸ τὴ Βασιλεύουσα (και ὅπου προϋπήρχαν οί παλαιές καταβολές τοῦ Λούκαρη και τοῦ Κορυδαλλέα) μεταφέρθηκε και στη Βλαχία, ὅπου μάλιστα δημιουργήθηκε πὶο φανερά αὐτὸ πὸν ἐπέδιοκε ο Καρυσφύλλης: τὸ ἀνοιγμα δηλ. πρὸς τὴν Εύρώπη, πράγμα δηλ. πὸν φοβοῦνταν οί ἀντίπαλοι του. Δημιουργήθηκε δηλ. ἔδω αὐτὸ πὸν ονομάστηκε ἀπὸ σύγχρονους Ρουμάνους μελετητές «τὸ νεοβλαχικό στύλ»: ἡ χριστιανική Ἀνατολή συζευγμένη με τὴ σοφή Εύρώπη. Γενικότερα ὅλη αὐτή ἡ κίνηση είχε ὡς ἀποτέλεσμα νὰ ἔχουμε τὸ φαινόμενο τῆς ἀναγέννησης τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων, ἔξω ἀπὸ τὴ Βασιλεύουσα και τὴ Δύση, κάτω ἀπὸ τὴν προστασία τῶν Βλάχων ήγemonῶν. Η επίδραση πὸν ἄσκησης ἡ ἀναγέννηση αὐτή είχε τὶς ἄμεσες συνέπειές της στὴν ἑλληνική γραμματολογία, ἀλλὰ και στὴ ρουμανική—σαφή καθυστέρηση ὀφειλόμενη στὴν πληθωρική ἐπιρροή τῆς ἑλληνικῆς παιδείας—φαινόμενο πὸν ἀπαντοῦμε στὰ μέσα τοῦ 18ου αἰῶνα. Στὸ Ἐπίμετρο, τέλος, ὁ λόγος είναι για τὰ βιβλία πὸν ἐκδόθηκαν στὴ μελετώμενη περίοδο: τίτλοι βιβλίων, διορθωτές, ἐπιμελητές, τυπογράφοι κ.λ.

Μὲ λίγα λόγια τὸ βιβλίο τοῦ κ. Καραθαν. καλύπτει ἕνα μεγάλο κενό, ἄφοῦ ἐξετάζει, ἐξαντλητικά θὰ λέγαμε, σ' ὅλο του τὸ φάσμα τὸν προ-φαναριωτισμό, στὸ κεφάλαιο δηλ. πὸν ήταν πολὺ ἑλλιπής. Ὁ σ. θὰ μπορούσε νὰ ἔργαστει ἐντονότερα ἐκμεταλλευόμενος τὶς πηγές τῶν ρουμανικῶν χρονικῶν και ἐγγένει τῶν πηγῶν, ἀπὸ τὶς ὁποῖες θὰ μπορούσε νὰ ἔχει πολλὰ ἐρωτήματα, στὰ ὁποῖα θὰ μπορούσε νὰ δώσει τὶς ἐρμηνείες του, ὅπως: οί κοινωνικές δομές πὸν προϋπήρχαν και πὸν διαμορφώθηκαν κατοπινὰ με τὴ συμβολή τῶν λογίων, τὴν παιδεία πὸν παρεχόταν, τοὺς Ρουμάνους λογίους κ.λ. Θὰ ἔπρεπε ἀκόμη νὰ μελετήσει ὁ κ. Καραθ. πὶο ἀναλυτικά τὶς μεταναστεύσεις, κύρια ἀπὸ Β. Ἑλλάδα, και τὸ ρόλο τῶν ἀποδημῶν αὐτῶν στὶς οἰκονομικές ἐξελίξεις τῆς Βλαχίας: ἄλλωστε ὁ ρόλος αὐτὸς μνημονεύεται ἀπὸ τὸ σ. ἀλλὰ πολὺ περιληπτικά. Η ἐμπορική και οἰκονομική κίνηση αὐτή θὰ μπορούσε νὰ ἀποτελέσει ἕνα πολὺ σπουδαῖο κεφάλαιο στὸ βιβλίο τοῦ κ. Καραθαν. Θὰ ἦθελα ἔπίσης νὰ διατυπώσω ὀρισμένες ἐπιφυλάξεις για τὴ διάκριση πὸν ἐπιχειρεῖ ὁ σ. ἀνάμεσα στὸ *letté* και στὸν *intellectuel*: πρόκειται για ἕνα θεωρητικὸ ζήτημα, τὸ ὁποῖο χρειάζεται περισσότερη ἔρευνα για τὴ συναγωγή συμπερασμάτων.

Ὡστόσο πὰρὰ τὶς ἐπιμέρους αὐτές παρατηρήσεις, θὰ πρέπει νὰ ἐπισημάνω τὴν ἔργα-

τικότητα τοῦ σ., τὸν καλὸ χειρισμὸ τοῦ δημοτικοῦ λόγου σὲ μιὰν ἐποχὴ ποὺ διαστρεβλῶνεται ἐπικίνδυνα, τὴν ἐξοικείωσή του μὲ τὴν ἐρευνητικὴ τῶν πηγῶν. Ἐχομε ἔτσι λοιπὸν μιὰν εὐπρόσδεκτη συμβολὴ στὴ Γραμματολογία μας καὶ στὴν ἱστορία τῶν ἰδεῶν μὲ τὴν ἀποκάλυψη μιᾶς παραμελημένης πτυχῆς τῆς ἱστορίας τῆς παιδείας μας ποὺ συνιστᾷ ἡ ἀναγεννητικὴ αὐτὴ περίοδος τοῦ προ-διαφωτισμοῦ.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΑΘ. ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΣ

Ἄποστολόλου Ε. Βακαλοπούλου, Ἑμμανουὴλ Παπάς. Ἀρχηγὸς καὶ ὑπερασπιστὴς τῆς Μακεδονίας. Ἡ ἱστορία καὶ τὸ ἀρχεῖο τῆς οἰκογένειάς του, Θεσσαλονικὴ 1981, 8ο, σελ. 268.

Ἐπειτα ἀπὸ τὰ εὑρήματα στὴ Βεργίνα, ἀλλὰ καὶ στὸ Δίς, στὴν Πέλλα, στὴ Σίνδο καὶ ἄλλου, τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ κόσμου στρέφεται ὅλο καὶ περισσότερο πρὸς τὴν ἀρχαία Μακεδονία, ὅπου δεσπάζουν οἱ μορφές τοῦ Φιλίππου Β' καὶ τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου' παίρνοντας ἀπὸ τότε οἱ Μακεδόνες στὰ χέρια τους τὶς τύχες τοῦ ἑλληνισμοῦ, σφράγισαν διαδοχικὰ τὴν ἱστορία του σ' ὅλες τὶς περιόδους τῆς. Δὲ λησμονοῦμε τὴν προσφορὰ τῶν Μακεδόνων κατὰ τοὺς ἑλληνιστικὸς χρόνους καὶ τὴ σωτήρια δρᾶση τους κατὰ τὴ βυζαντινὴ περίοδο, ἀλλὰ δὲν ὑπῆρξαν μικρότερης σημασίας καὶ ἀξίας οἱ ἀγῶνες τους καὶ ἀργότερα, ὅταν, ὑπόδουλοι καὶ αὐτοί, προμαχοῦσαν γιὰ νὰ σωθοῦμε ἀπὸ τόσους κινδύνους, ὥσπου συντέλεσαν στὴν ἀπελευθέρωση καὶ αὐτοῦ τοῦ ἀκριτικοῦ μας χώρου καὶ στὴ γοργότερη ἀξιοποίηση τὸν ἔπειτα ἀπὸ τὸ 1912. Ὅταν ἄρχισε ἡ ἐπανάσταση τοῦ 1821, ἀπάντησαν μὲ τὸ «παρὼν» πρῶτοι καὶ οἱ Μακεδόνες καὶ προσέφεραν μεγάλες θυσίες στὸ βωμὸ τῆς Ἐλευθερίας. Ἡ μορφή τοῦ Ἑμ. Παπᾶ δεσπάζει τὸ 1821. Κατὰ τὸ μακεδονικὸ ἀγῶνα ἀργότερα ἔδρασαν μὲ τὴ βοήθεια καὶ Ἑλλήνων τοῦ Νότου οἱ Μακεδόνες καὶ ἀποσόβησαν ἐθνικοὺς κινδύνους. Ὁρατοὶ καὶ αὐτοὶ οἱ ἀγῶνες, περιμένουν τὸν ἀξιο ἱστορικὸ, ποὺ θὰ στηριχθεῖ στὸ πλοῦσιο ὑλικό, ἀλλὰ καὶ στὶς ζωντανές μνημες, γιὰ νὰ τοὺς παρουσιάσει μὲ μιὰ συνθετικὴ, τεκμηριωμένη καὶ ὀλοκληρωμένη ἱστορία. Τώρα σταματᾷ στὸ ἔργο, ποὺ μᾶς χάρισε ἔπειτα ἀπὸ ἐπιπλέον ἐρευνες καὶ μελέτες ὁ ἱστορικὸς καὶ τοῦ νέου Ἑλληνισμοῦ, ὁ καθηγητὴς κ. Ἄπ. Ε. Βακαλόπουλος. Τὸ περιεχόμενό του πρέπει νὰ ἐνδιαφέρει κάθε Ἑλληνα, ἀλλὰ πιὸ πολὺ τοὺς Μακεδόνες καὶ τοὺς κατοίκους τῆς Χαλκιδικῆς, ὅπου ἔδρασε ὁ Ἑμ. Παπάς.

Τὰ ἔγγραφα τοῦ Ἀρχείου προέρχονται ἀπὸ τὸν Ἑμ. Παπᾶ καὶ τὰ παιδιά του, ἀπὸ τὸν Δ. Ὑψηλάντη, ἀπὸ Ὑδραίους, κατοίκους τῆς Χαλκιδικῆς καὶ τὰ πιὸ πολλὰ ἀπὸ κληρικοὺς τοῦ Ἄγ. Ὁρους ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἄλλους Ἑλληνες. Ἡ ἀμεσότητα τῶν ἐπιστολογράφων μὲ τὰ φοβερά γεγονότα δημιουργεῖ ἐπιβλητικὴ ἀτμόσφαιρα, ὅπου βαραίνει ἡ σκιά τοῦ θανάτου, ἀλλὰ τὴν ἀντιμάχονται ἡ πίστη, ὁ πόθος καὶ ὁ ἀγῶνας γιὰ τὴν ἐλευθερία. Οἱ καιροὶ ἀνάγκασαν καὶ τοὺς ἀπλοὺς ἀνθρώπους νὰ προσέχουν καὶ νὰ συμπεριφέρονται μὲ σοβαρότητα.

Μὲ τὰ σπάνια προτερήματα καὶ τὶς θυσίες του ὁ Ἑμ. Παπᾶς ἐπιβλήθηκε σ' ὅλους ἀπόλυτα, ὅπως δείχνει ὁ μέχρι λατρείας θαυμασμός, ποὺ ἀποπνέουν ὅλα τὰ ἔγγραφα. Κι ὁ ἴδιος δὲν ἤξερε πολὺ ἄ γράμματα, ἀλλὰ πρόκοψε χάρι στὶς σπάνιες ἀρετές του κι ὁ ἐνθέρμος πατριωτισμὸς τοῦ ὑπάγρουσε νὰ θυσιάσει τὰ πάντα γιὰ τὴν πατρίδα. Ἡ πολεμικὴ ἀτμόσφαιρα καὶ οἱ ἄλλες ἀρετές τῶν ἐπιστολογράφων μᾶς κάνουν νὰ παραβλέπουμε